

پژوهشهای تربیتی و روانشناختی
دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه اصفهان
سال چهارم، شماره اول، شماره پیاپی ۹، بهار و تابستان ۱۳۸۷
ص ۱-۲۲

میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار چهارم ابتدایی: تألیف جدید تعلیمات اسلامی

بی‌بی عشرت زمانی، استادیار گروه علوم تربیتی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه اصفهان
bzamani@edu.ui.ac.ir
مهدی دهقانی، کارشناس ارشد برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه اصفهان

چکیده

نظام آموزش و پرورش کشور برای روزآمد کردن کتابهای درسی نیازمند بازنگری کارشناسی شده در محتوای کتابها است. کتابهای تعلیمات دینی به این دلیل که بر بینش، تفکر و اعتقادات دانش آموزان تأثیر مستقیم می‌گذارد، مستلزم بازاندیشی و بازآفرینی است، تا متن، پرسش و تصاویر به نحوی ارائه شوند که دانش آموز را فعالانه درگیر کرده، او را به سوی تفکر انتقادی سوق دهند. در این راستا، خوشبختانه طی سالهای اخیر تغییرات مهمی در کتابهای دوره ابتدایی و کتابهای تعلیمات دینی صورت گرفته است. از آنجا که این کتابها تازه تألیف یافته اند، انجام تحقیقات در باره متن، پرسشها و تصاویر این کتابها به اصلاح و روزآمد کردن آنها کمک خواهد کرد. حوزه مطالعه شامل کتاب **هدیه‌های آسمانی** و **کتاب کار پایه چهارم ابتدایی** است. واحد مطالعه، درسهای مندرج در کتابهای یاد شده است. واحد تجزیه و تحلیل، جمله، پرسش و تصویر است که بر اساس مقوله‌های **فعال و غیرفعال** تحلیل و ضریب درگیری آنها در هر دو کتاب مشخص شده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که متن کتاب **هدیه‌های آسمانی** بیشتر به بیان حقایق و ارائه اطلاعات می‌پردازد و غیر پویا می‌باشد. فرمول ضریب درگیری برای پرسشها نشان می‌دهد که پرسشهای هر دو کتاب به روش فعال طرح شده‌اند. تصاویر کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب کار هر دو به شکل غیر فعال‌اند. ضریب درگیری با متن کتاب **هدیه‌های آسمانی** ۰/۲۵ و ضریب درگیری با تصاویر آن ۰/۳۱ است. در صورتی که ضریب درگیری با پرسشها ۰/۵۷ می‌باشد. بنابراین، متن و تصاویر کتاب **هدیه‌های آسمانی** و **کتاب کار پایه چهارم ابتدایی** ۸۴-۱۳۸۳ به روش غیرفعال و پرسشهای هر دو کتاب به روش فعال تدوین شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: تعلیمات دینی، تحلیل محتوا، فعال و غیرفعال، دوره ابتدایی، کتابهای درسی

مقدمه

برنامه و محتوای کتاب درسی، یکی از عناصر مهم نظام آموزش و پرورش است و در تحقق اهداف آموزش و پرورش نقش اساسی دارد. از آنجا که نظام آموزش و پرورش ایران متمرکز و برنامه، کتاب و معلم، محورهای اساسی آموزش و یادگیری‌اند و با توجه به آن که در بسیاری از موارد، کتاب درسی تنها رسانه آموزشی است که در اختیار معلم قرار دارد و فرآیند تدریس و یادگیری تنها با اتکا به محتوای برنامه درسی، مفاهیم و ارزشهای مطرح شده در آن صورت می‌پذیرد و از سوی دیگر، انواع ارزشیابیهای تحصیلی، امتحانات و گزینشهای متعدد برمبنای محتوای کتابهای درسی صورت می‌گیرد، نقش کتاب به منزله برنامه آموزش بسیار مهم تلقی شده، جای تعمق، بررسی و تتبع فراوان دارد. بازنگری، تجدید نظر و اصلاح برنامه و محتوای کتابهای درسی، زمینه رشد و پیشرفت تحصیلی را فراهم می‌آورد. محتوای مطلوب کتابهای درسی می‌تواند دانش آموزان را به چالش فکری وادارد و از جمود فکری و ذهنی رها سازد و پاسخگویی نیازمندیهای عصر جدید انسانها باشد. در کلاسهای درس تعلیمات دینی، دانش آموزان به تعریف و بازشناسی جهان‌بینی موجود خود تشویق می‌شوند و زبان مناسبی به ایشان عرضه می‌شود تا براساس آن بتوانند، به بحث، مذاکره و پرسش و پاسخ پردازند (آقازاده، ۱۳۸۵). برای فهم چنان زبانی، باید فعالانه به تفکر، تصویرسازی ذهنی و خلاقیت پرداخت (رایت و براندوم^۱، ۲۰۰۰؛ هاموند^۲ و همکاران، ۱۹۹۵).

با توجه به اهمیت تربیت دینی در مقاطع گوناگون تحصیلی، محتوای مواد آموزش دینی لازم است متناسب با شرایط سنی و پاسخگویی نیازهای دینی دانش آموزان باشد. علاوه بر این، محتوای کتابهای دینی باید دانش آموز را فعالانه در فرآیند یادگیری درگیر کند و آنان را به تفکر و تعقل درباره مطالب ارائه شده وادار کند. کاوش، بررسی علمی و عاداتهای ذاتی کنجکاوی و آزاد اندیشی از ارکان رویکرد کاوش - محور است (ستایش، ۱۳۸۵). از نظر سواد علمی، کاوش به منزله فرآیندی

---

1. Wright & Brandon

2. Hammond

است که در آن دانش‌آموزان مهارتهایی، نظیر مشاهده، استنتاج و آزمون را یاد می‌گیرند (برمن^۱، ۲۰۰۶). به کارگیری این رویکرد می‌تواند نقش اساسی در تقویت باورهای دینی داشته باشد و آنان را به احکام عملی و رفتارهای اخلاقی پایبند کند (قمصری، ۱۳۸۰، ص ۵۵).

دوره ابتدایی برای دانش‌آموزان، مقطعی سرنوشت ساز است و شالوده شخصیتی و فکری افراد پیریزی می‌شود. برخی از دروس برای دانش‌آموزان جالب و دوست داشتنی است و این علاقه به دروس خاص ممکن است، مسیر تحصیل و شغلی افراد را تغییر دهد. آنچه که علاقه مندی دانش‌آموزان را به برخی کتابهای درسی برمی‌انگیزد، به عوامل مختلفی، از جمله معلم، روش تدریس و کتاب درسی بستگی دارد. کتاب درسی از اجزای مختلفی تشکیل شده است: جلد، متن، تصویر، پرسشها، رنگ و فونت حروف. هرچه این اجزا، بویژه متن، پرسشها و تصاویر فعالتر باشد، میزان انگیزه و علاقه به درس نیز افزایش می‌یابد و آن درس می‌تواند در زندگی دانش‌آموز مؤثرتر باشد. شیوه تدوین فعال محتوا بر نقش یادگیرنده در آموزش و افزایش این نقش تأکید دارد و از وی می‌خواهد که در پاسخگویی به سؤالات، اطلاعات و مفروضات را تجزیه و تحلیل کند و نتایج حاصل کار خود را بیان کند و درباره سؤالی که پاسخ آنها صریحا داده نشده است، فکر کند و جواب دهد (شعاری نژاد، ۱۳۶۴). شیوه تدوین غیرفعال بر بیان حقایق و اصول کلی و تعاریف استوار است. سؤالات مطرح شده در این نوع از ارائه محتوا با پاسخهای بلافاصله مؤلف همراه است و یادگیرنده را در جهت آموزش متکی بر انباشتن حافظه سوق می‌دهد.

محتوای فعال کتابهای دینی نقش اساسی در پرورش روحیه جستجوگری و تفکر انتقادی دارد (جرکو^۲، ۲۰۰۰). محتوای فعال کتابهای دینی می‌تواند در برانگیختن سؤلهایی اساسی نسبت به معاد، پیدایش جهان، هدفمندی نظام طبیعت و جسم و روح انسان و... تأثیر گذار باشد. این دسته سؤلهای بنیادی که حتی برای برخی جزو بدیهی ترین سؤلهاست، می‌تواند در بلند مدت فراگیران را

---

1. Bierman
2. Greco

در مسیری قرار دهد تا آنها با جستجوی اطلاعات و نشانه‌ها، به اسرار و رموز جهان خلقت پی ببرند. پیوند برقرار کردن بین دروس دینی با دروس غیر دینی، بویژه علوم تجربی، ریاضی، جامعه‌شناسی، ادبیات و تاریخ نیازمند بازنگری در محتوای دروس دینی است. اگر فراگیران این پیوند را احساس کنند، در خواهند یافت که در این دنیا همهٔ امور به گونه‌ای در ارتباط با یکدیگر است و آنچه در ماوراء الطبیعه وجود دارد، در دنیای مادی تأثیر گذار خواهد بود.

برای آشنایی با تحقیقاتی که تاکنون در ایران در بارهٔ کتابهای تعلیمات دینی صورت گرفته، به پاره‌ای از آنها اشاره می‌شود:

اولین پژوهش در خصوص تحلیل محتوای کتابهای تعلیمات دینی دورهٔ ابتدایی ایران بر اساس تکنیک ویلیام رومی^۱ در سال ۱۳۶۹ صورت گرفت. این پژوهش به عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه تربیت معلم تهران به وسیلهٔ موسی پور (۱۳۶۹) انجام شد. هدف اصلی این پژوهش، بررسی شیوه ارائه مطالب و محتوای کتابهای درسی فرهنگ اسلامی از نظر میزان تحریک دانش آموزان به فعالیت، تفکر و پرسش است. نتایج پژوهش: ۱- شاخص درگیری دانش آموزان با متن در هر یک از کتابهای تعلیمات دینی دوره ابتدایی پایین تر از حد مطلوب یعنی ۰/۴ بوده است؛ ۲- شاخص درگیری دانش آموزان با پرسش در هر یک از کتابهای تعلیمات دینی دوره ابتدایی پایین تر از حد مطلوب یعنی ۰/۴ بوده است. در این پژوهش شاخص درگیری با تصاویر حذف شده است.

پژوهشی دیگر دربارهٔ کتابهای دینی دوره ابتدایی با عنوان "نظرخواهی از معلمان و دانش آموزان کلاس چهارم و پنجم ابتدایی درباره کتابهای تعلیمات دینی" در سطح تهران در سال ۱۳۷۰ انجام شد که نتایج آن چنین بود:

۱- شعرهای کتاب دینی کم و غیرجذاب است؛

۲- قصص، ناکافی و برای معرفی معصومین - علیهم‌السلام - استفاده مطلوب از آنها نشده؛

است.

۳- کلمات: ابلاغ، برزخ و ترویج... مشکلتین کلمات کتاب هستند.

از جمله پژوهش‌های دیگر بر اساس روش ویلیام رومی، پژوهشی است که به وسیله ایمانی و مظفر (۱۳۸۳) انجام گرفته است. در این پژوهش محققان به تحلیل محتوای کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار پایه دوم دبستان** سال ۱۳۸۱ در مقایسه با تعلیمات دینی چاپ ۱۳۸۰ پرداخته‌اند. نتایج این تحقیق گویای این مطلب است که ضریب درگیری دانش آموزان با متن و تصاویر در کتاب **تعلیمات دینی** و کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار پایه** است و به درگیری دانش آموزان با متن و تصاویر منجر نمی‌شود، اما ضریب درگیری ۱/۱ در پرسشها بیانگر این امر است که کتاب **هدیه‌های آسمانی** موجب درگیری بیشتر دانش آموزان شده است، در صورتی که کتاب **تعلیمات دینی** قبلی در این زمینه ضعیف عمل کرده است. به طور کلی، ضریب درگیری محتوای کتابهای دوم ابتدایی قبل در مقایسه با کتابهای جدید بسیار پایین است. نتیجه اینکه کتابهای جدید هدیه‌های آسمانی و کتاب کار جدید در پایه دوم ابتدایی سبب درگیری دانش آموزان با محتوا شده است.

ناجی (۱۳۸۱) در تحقیقی با عنوان "بررسی و تحلیل محتوای کتاب تعلیمات دینی سوم دبستان" بر اساس روشهای تحلیل محتوای فرای^۱، فلش^۲، گانینگ^۳، مک لافلین^۴، روش بررسی سؤاها و تصاویر ویلیام رومی، و مدل طراحی و طبقه بندی هدفهای آموزشی مریل به ارزشیابی و تحلیل محتوای کتاب مذکور پرداخته است. نتایج تحقیق وی بیانگر دشواری خوانایی مطالب کتاب بوده است. تحلیل تصاویر و نمودارهای کتاب و سوالات نشان داد که سؤاها مناسب با درک کودک است، اما آنها را به تفکر وا نمی‌دارد؛ ضمن آنکه تعداد سؤاها زیاد است. در الگوی مریل نیز در تمرینها همه دروس به غیر از درس اول و چهاردهم از مثالها و تعمیمهای جدید استفاده شده است.

---

1 . Fray
2 . Flesh
3 . Gunning
4 . Mc-Laughlanh

علاوه بر تحلیل محتوای کتابهای درسی تعلیمات دینی بر اساس روش ویلیام رومی، تحقیقاتی با روشهای دیگر در مورد کتابهای تعلیمات دینی در دوره راهنمایی تحصیلی صورت گرفته که به صورت مختصر به شرح آنها پرداخته می‌شود.

همتی (۱۳۸۱) تحقیقی با عنوان "تحلیل محتوای کتابهای تعلیمات دینی دوره راهنمایی بر اساس الگوی مریل" انجام داد. مریل برای اولین بار سطوح عملکرد مورد انتظار از شاگرد در پایان آموزش را به سه سطح یادآوری، به کار بستن، کشف و ابداع تقسیم کرد که هر یک از این سطوح عملکرد، آموزش مربوط به همان سطوح را طلب می‌کند. مریل موضوعات آموزش را در حیطه شناختی به چهار عنصر قابل تجزیه می‌داند که عبارتند از: حقایق، مفاهیم، روش کار، اصول و قوانین. هدف اصلی تحقیق مزبور، تحلیل محتوای کتابهای دینی و فرهنگ اسلامی دوره راهنمایی در سال ۸۱-۱۳۸۰ بر اساس الگوی مریل است. فرضیه‌های تحقیق: ۱- محتوای کتابهای دینی دوره راهنمایی به ایجاد و توسعه مفاهیم در دانش آموزان توجه دارد؛ ۲- محتوای کتابهای دینی دوره راهنمایی با هدف ایجاد عملکرد و یادآوری در فراگیران طراحی شده اند؛ ۳- مطابق الگوی مریل نحوه ارائه محتوای کتابهای دینی دوره راهنمایی با نوع موضوع و نوع عملکرد مورد انتظار تناسب دارد؛ ۴- مطابق الگوی مریل نحوه ارائه ثانویه محتوای کتابهای این دوره با نوع موضوع و نوع عملکرد مورد انتظار تناسب دارد؛ ۵- چهار اصل پیشنهادی الگوی مریل (اصول تفکیک، هم‌تاسازی، تنوع و سطح دشواری) در طراحی کتابهای دینی دوره راهنمایی رعایت شده است.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که: ۱- کتابهای دینی سه پایه راهنمایی در ایجاد و توسعه مفاهیم در دانش آموزان خیلی خوب عمل کرده، ولی در مورد قوانین، حقایق و روش کار توجهی نشان نداده است؛ ۲- محتوای کتابهای هر سه پایه بیشتر به عملکرد یادآوری اختصاص یافته است؛ ۳- مؤلفان در تألیف کتابها بیشتر به حیطه شناختی و نیز پایین‌ترین سطح این حیطه؛ یعنی دانش و یادآوری توجه نشان داده‌اند، در حالی که به کشف و ابداع در کتابهای سه پایه توجهی نشده است؛ ۴- محتوای کتاب پایه اول با نوع موضوع و نوع عملکرد تناسب ندارد، ولی در کتابهای پایه دوم و سوم این تناسب وجود

میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و... / ۷

دارد؛ ۵- نتایج کلی نشان می‌دهد که رعایت چهار اصل (تفکیک، تنوع، هم‌تاسازی و سطح دشواری) مدل مریل در کتابهای دینی پایه اول راهنمایی، ۵۰ مورد از اصول پیشنهادی مریل رعایت گردیده و در ۳۸ مورد این اصول رعایت نشده است. در کتاب دینی دوم راهنمایی در ۵۹ مورد رعایت و ۲۹ مورد رعایت نشده و در کتاب دینی پایه سوم ۳۹ مورد رعایت و ۴۱ مورد رعایت نشده است.

همان گونه که ادبیات نشان می‌دهد در مورد میزان فعال و غیرفعال بودن کتابهای درسی چهارم ابتدایی تحقیقی صورت نگرفته است. لذا، این تحقیق در نظر دارد به تحلیل محتوای کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار** پایه چهارم ابتدایی بر اساس میزان فعال و غیرفعال بودن محتوا بر اساس روش ویلیام رومی پردازد. به عبارتی، این تحقیق بر آن است تا میزان فعال و غیرفعال بودن کتابهای فوق و نیز میزان درگیری دانش آموزان را نسبت به متن، پرسشها و تصاویر بررسی کند تا تدوین کنندگان کتابهای تعلیمات دینی با بهره‌گیری از یافته‌ها و نتایج این تحقیق، کتابها را مورد تجدید نظر قرار داده، زمینه لازم را برای فعالیت شدن متن، پرسش و تصاویر کتابهای دینی فراهم کنند.

سؤالات تحقیق

۱. میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در متن کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار** پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟
۲. میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در پرسشهای کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار** پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟
۳. میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در تصاویر کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار** پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟
۴. شاخص درگیری دانش آموزان با متن، پرسشها و تصاویر کتابهای **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار** تا چه حد است؟

روش تحقیق

حوزه مطالعه شامل کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار** پایه چهارم ابتدایی است. واحد مطالعه، درس‌های مندرج در کتابهای مذکور است. واحد تجزیه و تحلیل، جمله، پرسش و تصویر است. بدین ترتیب که همه جملات، پرسشها و تصاویر مندرج در درس‌های دو کتاب **هدیه‌های آسمانی** و کتاب **کار** از نظر شاخص‌های مربوط به دو مقوله فعال و غیرفعال بودن تجزیه و تحلیل شده است. روش **گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات**: روش گردآوری اطلاعات روش تحلیلی محتوا است. تحلیل محتوا یک روش منظم برای توصیف عینی و کمی محتوای کتابها و متون برنامه درسی و یا مقایسه پیامها و ساختار محتوا با اهداف برنامه درسی است (یارمحمدیان، ۱۳۷۷، ص ۱۵۰). در روش تحلیل محتوا، سعی می‌شود اطلاعات کیفی به داده‌های کمی تبدیل و سپس تجزیه و تحلیل گردد. روشهای گوناگونی برای تحلیل محتوای کتابهای درسی با توجه به نوع و هدف تحلیل وجود دارد که در این پژوهش از فرمول ویلیام رومی برای میزان پژوهشی بودن متن کتابهای درسی استفاده می‌شود.

در روش تحلیل محتوا، اولین قدم شناسایی مقوله‌های مورد بررسی و تهیه فهرستواره‌ای از شاخص‌های این مقوله‌هاست. سپس محتوا، بر اساس فهرستواره تهیه شده به وسیله پژوهشگران تحلیل می‌گردد و میزان شاخص‌های هر مقوله در محتوا تعیین و با روشهای آماری تجزیه و تحلیل می‌گردد. در این پژوهش، محتوای کتابها اعم از متن، پرسشها و تصاویر آنها بررسی می‌شود. در پژوهش حاضر، کل محتوا بر اساس دو مقوله فعال و غیرفعال تحلیل می‌شود. ملاک تشخیص مقوله‌های فعال و غیرفعال، تقسیم بندی ویلیام رومی است (ویلیام رومی، ۱۹۶۸).

از تقسیم مقوله‌های فعال بر غیرفعال ضریب درگیری به دست می‌آید. در صورتی که ضریب درگیری مابین ۰/۴ تا ۱/۵ باشد، محتوای کتاب فعال، و در صورتی که ضریب درگیری کمتر از ۰/۴ باشد، کتاب غیرفعال است. در این صورت، هر کتاب درسی باید حداقل ۳۰ درصد و حداکثر ۷۰ درصد به ارائه مطالب بپردازد، اما اگر فراسوی این محدوده اطلاعات ارائه شود، محتوای کتاب غیرفعال است.

میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و... / ۹

زیرا در صورتی که کمتر از ۳۰ درصد کتاب اطلاعات و حقایق دینی باشد، کتاب سرتاسر به سؤالها و مسائلی توجه دارد که دانش آموز خمیرمایه اولیه را برای درک و پاسخ به آنها دارا نیست و اگر بیشتر از ۷۰ درصد مطالب ارائه حقایق و اطلاعات باشد، چنین محتوایی فقط با انتقال و انباشت ذهنی اطلاعات تکیه دارد و نمی‌توان آن را محتوایی فعال نامید (کاکاوندی، ۱۳۷۹).

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها: تحلیل محتوای کتابهای درسی در سه بخش متن، تصویرها، و پرسشها انجام گرفته است.

۱- **تحلیل متن:** واحد مطالعه درسهای کتاب است. برای تحلیل متن، جملات هر درس بررسی می‌شود. در تحلیل مقوله‌ها و محاسبه شاخص درگیری دانش آموزان با متن، مقوله‌های غیرفعال شامل A, B, C, D مقوله‌های فعال شامل E, F, G, H, I, J مشخص می‌شوند. از تقسیم مقوله‌های فعال بر مقوله‌های غیرفعال ضریب فعال کردن دانش آموز نسبت به محتوای کتاب درسی به دست می‌آید.

مقوله‌های غیرفعال در متن: در ادامه، عنوان و تعریف مقوله‌ها به شرح زیر است:

A: بیان ساده حقایق و وقایع تاریخی در قالب داستان؛

B: بیان نتایج و اصول کلی درباره داستانها و وقایع تاریخی در کتاب؛

C: بیان تعاریف؛

D: سؤالی که جواب آنها بلافاصله توسط نویسنده کتاب داده می‌شود؛

مقوله‌های فعال در متن: عنوان و تعریف مقوله‌ها به شرح زیر است:

E: سؤالی که پس از خواندن متن لازم است پاسخ داده شود؛

F: سؤالی که به منظور جلب توجه مطرح می‌شود، اما بلافاصله به وسیله متن پاسخ داده نمی‌شود؛

G: سؤالی که از دانش آموزان خواسته می‌شود مواردی را در عمل نشان دهند و نتایج آن را

بیاورند؛

H: از فراگیر خواسته می‌شود نتایجی را که خود به دست آورده، بیان کند؛
I: سؤالها یا جملاتی که موجب پیوند مطالب جدید با مطالب گذشته می‌شود؛
J: سؤالهایی که فراگیر را به بیان اعتقادات، احساسات و نظرات شخصی ترغیب می‌کند.
در تحلیل مقوله‌ها و محاسبه شاخص درگیری دانش آموزان با پرسش‌ها، مقوله‌های غیرفعال A, B و مقوله‌های فعال C, D است.

۲- تجزیه و تحلیل پرسش‌ها: واحد تحلیل پرسش‌ها، پرسشهایی است که در آخر هر درس ذکر شده است. مقوله‌های غیرفعال در پرسش‌ها شامل:

A: سؤالهایی که جواب آنها را می‌توان مستقیماً از کتاب به دست آورد؛
B: سؤالهایی که مربوط به نقل تعاریف هستند.

مقوله‌های فعال در پرسش‌ها

C: سؤالهایی که برای پاسخگویی به آنها دانش آموز باید از آنچه در متن آموخته، کمک بگیرد.
D: سؤالهایی که از دانش آموز خواسته شده است تا مسأله‌ای را حل کند.
در تحلیل مقوله‌ها و محاسبه شاخص درگیری دانش آموزان باتصاویر، مقوله‌های غیرفعال A, B و مقوله‌های فعال C, D هستند.

۳- تجزیه و تحلیل تصاویر: واحد تحلیل تصاویر، نقشه، نقاشی، نمودار، عکسهای کتاب و شکل است که در چهار مورد (A, B, C, D) بررسی می‌شود (مرعشی، ۱۳۷۶).
مقوله‌های غیرفعال در تصاویر شامل:

A: تصاویری که فقط به منظور توضیح یک موضوع استفاده می‌شود؛
B: از دانش آموز می‌خواهد تا فعالیتی را انجام دهد.

مقوله‌های فعال در تصاویر نیز شامل:

C: روش فراهم کردن وسایل را برای انجام دادن یک فعالیت شرح می‌دهد؛

D: اشکالی که فهمیدن آنها، به دقت و تجزیه و تحلیل نیاز دارد و کنجکاوی دانش‌آموز را بر می‌انگیزد.

روشهای آماری تجزیه و تحلیل داده‌ها: محاسبه شاخص درگیری دانش‌آموز با متن، پرسشها و تصویرهاست. همان‌گونه که در فرمول‌های زیر ملاحظه می‌شود، از تقسیم مقوله‌های فعال بر غیرفعال ضریب فعال بودن مقوله مشخص می‌شود (ویلیام رومی، ۱۹۶۸): در صورتی که ضریب به دست آمده از ۰/۴ بیشتر و از ۱/۵ کمتر باشد، آن مقوله فعال است.

$$E+F+G+H+I+J / A+B+C+D = \text{شاخص درگیری دانش آموز با متن}$$

$$C+D/A+B = \text{شاخص درگیری دانش آموز با پرسشها}$$

$$C+D/A+B = \text{شاخص درگیری دانش آموز با تصویرها}$$

یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق در قالب پاسخگویی به سؤالهای تحقیق (اصلی و فرعی) در قسمت زیر خلاصه می‌شود:

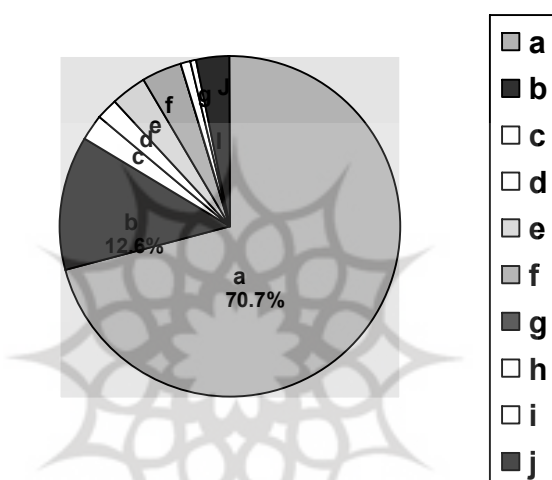
سؤال ۱ تحقیق: میزان به کارگیری شیوه‌ارائه فعال در متن کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟

برای پاسخگویی به این سوال باید به دو سوال فرعی پاسخ داده شود:

سؤال فرعی ۱-۱: میزان به کارگیری مقوله‌های فعال و غیرفعال در کتاب هدیه‌های آسمانی چهارم ابتدایی تا چه میزان است؟

متن ۲۲ درس از کتاب هدیه‌های آسمانی بر اساس موارد مربوط به مقوله‌های فعال و غیرفعال تحلیل شد. نتایج به دست آمده نشان داد که از مجموع ۵۸۴ جمله در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم

ابتدایی، ۴۱۳ جمله در مقوله A قرار دارد، ۷۴ جمله در مقوله B، ۱۵ جمله در مقوله C، ۱۱ جمله در مقوله D، ۲۲ جمله در مقوله E، و ۲۱ جمله در مقوله F، ۴ جمله G، ۱ جمله در مقوله I، و ۱۸ جمله در مقوله J قرار دارد. از تقسیم جمع شاخص‌های تشکیل دهنده مقوله فعال بر جمع شاخص‌های تشکیل دهنده مقوله غیرفعال، ضریب درگیری برای متن کتاب ۰/۲۵ به دست می‌آید.

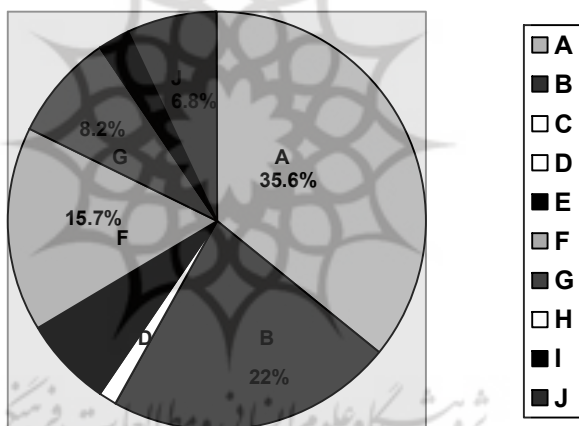

نمودار ۱: درصد و نسبت مقوله‌ها در متن کتاب هدیه‌های آسمانی چهارم ابتدایی

همان‌طور که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، نزدیک به ۷۱ درصد از جملات کتاب هدیه‌های آسمانی در مقوله A قرار گرفته است. بنابراین، می‌توان گفت متن این کتاب غیر فعال است و بیشتر جملات به بیان حقایق و اطلاعات می‌پردازد. درس سوم با مجموع ۳۷ جمله، و درس بیستم با مجموع ۱۰ جمله، بیشترین و کمترین حجم از کتاب را به خود اختصاص داده‌اند. همان‌گونه که در نمودار ۱ ملاحظه می‌شود، کمترین فراوانی متعلق به مقوله I؛ یعنی سؤالها و جملاتی است که موجب پیوند مطالب جدید با مطالب گذشته می‌شود.

سؤال فرعی ۱-۲: میزان به کارگیری مقوله‌های فعال و غیرفعال در کتاب کار چهارم ابتدایی تا چه میزان است؟

از مجموع ۷۳ جمله در کتاب کار، ۴۳ جمله به مقوله‌های غیرفعال تعلق دارد (۲۶ جمله در مقوله A، ۱۶ جمله در مقوله B، و ۱ جمله در مقوله D، قرار دارد. ۳۰ جمله نیز به مقوله‌های فعال تعلق دارد. ضریب درگیری ۰/۷ است. با توجه به هدف کتاب کار که بیشتر پاسخ دهی به سؤالهاست، می‌توان نتیجه گرفت متن کتاب کار فعال است. در این کتاب فراگیران باید آنچه که از آنها سوال شده را در صفحات سفید درج کنند. سؤالهای این کتاب در حاشیه آمده است و دانش آموزان با استفاده از متن کتاب هدیه‌های آسمانی، راهنمایی معلم و تصاویری که وجود دارد، به سؤالها پاسخ می‌دهند.

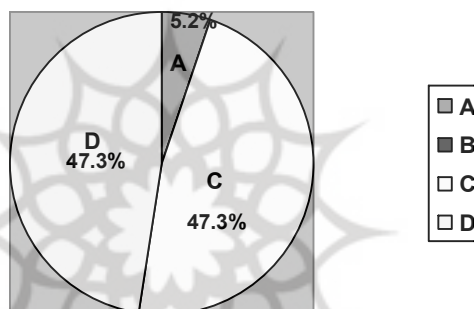

نمودار ۲: درصد و نسبت مقوله‌ها در متن کتاب کار چهارم ابتدایی

سؤال اصلی ۲: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در پرسشهای کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟

در تحلیل پرسشهای کتاب هدیه‌های آسمانی، از مجموع ۳۸ سؤال، ۳۶ سؤال در مقوله‌های C و D قرار دارد. بنابراین، پرسشهای کتاب فعال است.

سؤال فرعی ۱-۲: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در پرسشهای کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟

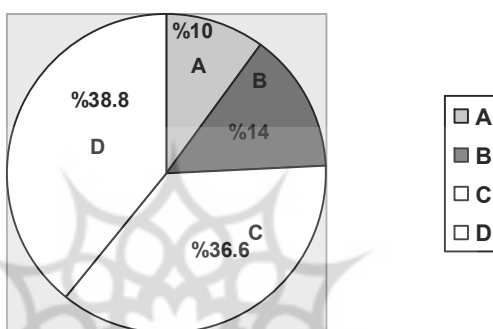

نمودار ۳: درصد و نسبت مقوله‌ها در پرسشهای کتاب هدیه‌های آسمانی چهارم ابتدایی

در میان دروس این کتاب، چهار سوال در درس ۸ مشاهده می‌شود. از میان آنها، سه سؤال در مقوله C و d و یک سؤال در مقوله a قرار دارد. بنابراین، ضریب درگیری این درس ۳ است که بیشترین ضریب درگیری را نسبت به سایر درسها نشان می‌دهد. از آنجا که میانگین سؤال برای هر درس ۱/۷ یا ۲ سؤال است، می‌توان نتیجه گرفت که درس ۸ با توجه به درصد بالای سؤالهای پایان درس (۱۰/۵ درصد)، دارای ضریب درگیری بالاتر از حد نرمال است (۰/۴ تا ۱/۵). البته، تعداد سؤالهای زیاد هر درس، همواره به معنای بالا بودن ضریب درگیری نیست. طبقه‌ای که سؤال در آن قرار دارد، در تعیین ضریب درگیری مهم است. همان گونه که ملاحظه می‌شود، سه سؤال از چهار سؤال درس ۸ در مقوله‌های فعال قرار دارد، بنابراین ضریب درگیری پرسشهای این درس بسیار بالاست.

میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و... / ۱۵

سوال فرعی ۲-۲: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در پرسشهای کتاب کار پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟

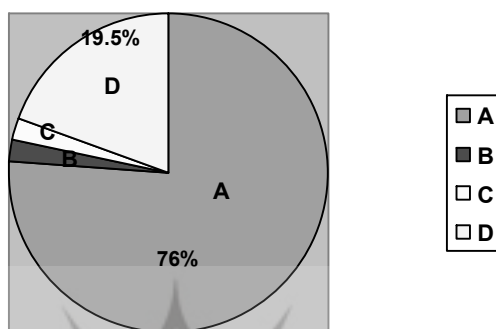
نمودار ۲: درصد و نسبت مقوله‌ها در پرسشهای کتاب کار چهارم ابتدایی

در تحلیل پرسشهای کتاب کار، از مجموع ۹۰ سؤال، ۶۸ سؤال در مقوله‌های C و d قرار دارد. در نمودار فوق مشاهده می‌شود که نزدیک به ۳۷ درصد سؤالها در مقوله C و نزدیک به ۳۹ درصد از سؤالها در مقوله D قرار دارد. با مراجعه به جدول ۷ ملاحظه می‌کنید که ضریب درگیری با پرسشها در دو کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار ۰/۵۷ است. بنابراین، پرسشهای این دو کتاب فعال است.

سؤال اصلی ۳: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟

برای پاسخگویی به این سؤال نیز باید ابتدا به دو سؤال فرعی جواب داده شود.

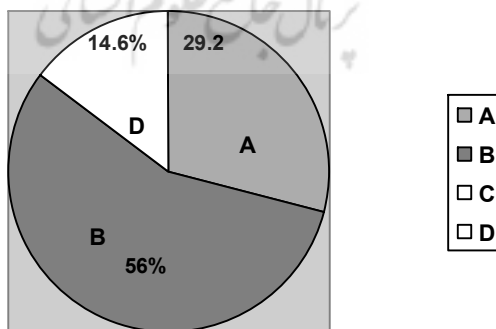
سؤال فرعی ۳-۱: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟

نمودار ۵: درصد و نسبت مقوله‌ها در تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی چهارم ابتدایی

در نمودار ۵، در تحلیل تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی، از مجموع ۴۶ تصویر، ۳۶ تصویر در مقوله A و B قرار دارد. طبق نمودار فوق، ۷۶ درصد از تصاویر کتاب در مقوله A قرار گرفته است. بنابراین، تصاویر این کتاب غیرفعال است.

سؤال فرعی ۳-۲: میزان به کارگیری شیوه ارائه فعال در تصاویر کتاب کار پایه چهارم ابتدایی تا چه حد است؟

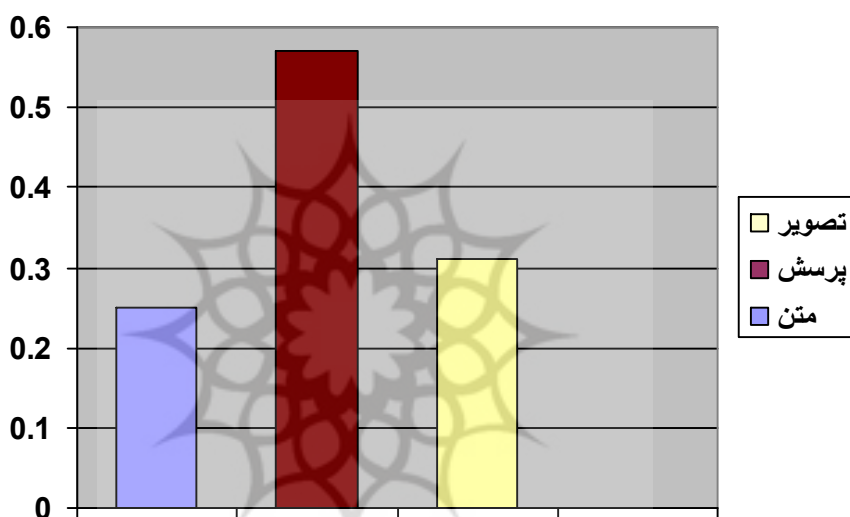
نمودار ۶: درصد و نسبت مقوله‌ها در تصاویر کتاب کار چهارم ابتدایی

همان‌گونه که در نمودار ۶ ملاحظه می‌شود، تصاویر هر دو کتاب به شیوه غیرفعال تهیه شده‌اند.

سؤال اصلی ۴: شاخص درگیری دانش‌آموزان با متن، پرسشها، و تصاویر کتابهای هدیه‌های

آسمانی و کتاب کار تا چه حد است؟

اطلاعات مربوط به این سؤال در نمودار شماره ۷ خلاصه شده است.

نمودار ۷: نمایش شاخص درگیری دانش‌آموزان با متن، پرسش و تصاویر در کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار چهارم ابتدایی

در نمودار ۷، شاخص درگیری دانش‌آموزان با متن، پرسشها و تصاویرها مشاهده می‌شود که، شاخص درگیری با متن در کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار ۰/۲۵ است. شاخص درگیری با پرسشها ۰/۵۷ و شاخص درگیری با تصاویر ۰/۳۱ است. ویلیام رومی ضریب درگیری بین ۰/۴ تا ۱/۵ را مطلوب

می‌داند. بدین ترتیب، تنها ضریب درگیری با پرسشهای این دو کتاب مطلوب است و ضریب درگیری با متن و تصویر آنها پایین است.

نتیجه گیری

طبق نتایج به دست آمده، ضریب درگیری با متن کتاب هدیه‌های آسمانی ۰/۲۵ و کتاب کار ۰/۷، ضریب درگیری با تصاویر ۰/۳۱ و ضریب درگیری با پرسشها ۰/۵۷ است. ویلیام رومی ضریب درگیری بین ۰/۴ تا ۱/۵ را مطلوب می‌داند. بنابراین، نتایج تحقیق حاضر نشان می‌دهد که متن‌ها و تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ابتدایی غیرفعال و پرسشهای هر دو کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار فعال است. پرسشهای این دو کتاب به گونه‌ای طراحی شده است که فرصت استفاده از تجارب و آموخته‌های قبلی را برای دانش آموزان فراهم می‌کند و در مجموع فراگیران را برای پاسخ دهی به سؤالات به جستجو و تفکر وا می‌دارد. در زمینه متن، نتایج تحقیق حاضر با نتایج پژوهش موسی پور (۱۳۶۹)، همخوانی دارد. بر اساس نتایج تحقیق موسی پور، ضریب درگیری با متن کتابهای دینی دوره ابتدایی پایین تر از حد مطلوب یعنی ۰/۴ است و نشان دهنده این واقعیت است که با آن که کتابهای تعلیمات دینی طی سال‌های ۱۳۸۰ به بعد تغییرات بسیاری کرده است ولی هنوز متون داستانی و حکایتها حالتی غیرفعال دارد و دانش آموز را به تفکر واند نمی‌دارد و جای هر گونه تعبیر و تفسیر و نتیجه‌گیری را از دانش آموز می‌گیرد. شیوه ارسال پیام نیز در این کتابها مستقیم است و در نتیجه تأثیر کمتری بر مخاطب دارد. نتایج پژوهش حاضر با پژوهش‌های انجام شده توسط موسی پور (۱۳۶۹) و ناجی (۱۳۸۱) که نشان می‌دهد شاخص درگیری دانش آموزان با پرسش در کتابها پایین تر از حد مطلوب یعنی ۰/۴ است، همخوانی ندارد. در پژوهش حاضر، شاخص درگیری دانش آموزان با پرسشها از حد مطلوب فراتر است و نشان می‌دهد که تغییرات ایجاد شده بویژه در کتاب کار سبب فعال شدن دانش آموزان شده است. نتیجه‌ای که می‌توان از مقایسه یافته‌های این سه پژوهش به دست آورد، این است که پرسشهای کتابهای جدیدالتالیف نسبت به پرسشهای کتابهای دینی سالهای قبل فعالتر شده

است، اما متن کتابهای جدیدالتالیف و نیز تصاویر نسبت به کتابهای قبلی فعال نشده است. نبودن ارتباط افقی و عمودی بین دروس نیز یکی از مشکلات مربوط به کتابهای درسی تعلیمات دینی است. نتایج تحقیق حاضر با نتایج پژوهش ایمانی و مظفر (۱۳۸۳) همخوانی دارد. نتایج این تحقیق حاکی از این است که ضریب درگیری دانش آموزان با متن و تصاویر در کتاب تعلیمات دینی و کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار پایین است و منجر به درگیری دانش آموزان با متن و تصاویر نمی‌شود. اما ضریب درگیری ۱/۱ در پرسشها بیانگر این امر است که کتاب هدیه‌های آسمانی موجب درگیری بیشتر دانش آموزان شده است، در صورتی که کتاب تعلیمات دینی قبلی در این زمینه ضعیف عمل کرده است.

با توجه به نتایج این تحقیق، لازم است برنامه‌ریزان و مؤلفان کتابهای تعلیمات دینی مقطع ابتدایی در متن و تصاویر این دو کتاب تجدید نظر کنند و از مقوله‌های فعال استفاده نمایند. هر متن، پرسش و تصویر در کتاب دینی باید ذهن دانش آموز را به فعالیت و جستجو وادارد تا مفاهیم و آموزه‌های دینی برای آنها قابل درک شود. اقدام برای تجدید نظر در کتابهای دینی فرصت مناسبی را برای بهره برداری علمی از نظریه‌های برنامه ریزان درسی، روانشناسان رشد، متولیان دینی و معلمان فراهم می‌کند. از طرفی، همکاری، همفکری و تبادل افکار بین این چهار گروه (برنامه ریزان درسی، روانشناسان رشد، متولیان دینی و معلمان)، و از طرف دیگر، تحقیق و پژوهش درباره محتوای کتابها توسط پژوهشگران، روند فعال سازی و اثربخشی محتوای کتابهای دینی را تسهیل و تسریع خواهد کرد. امید است گردآورندگان کتابهای دینی از این منابع علمی برای تجدید نظر در محتوای کتابهای دینی استفاده لازم را ببرند.

پیشنهادها

پیشنهادهای زیر برگرفته از نتایج این تحقیق است:

۱. متن کتاب هدیه‌های آسمانی بیشتر داستانی و تاریخی است. اگر در لابه لای داستانها و وقایع تاریخی، مسائل داستانی با مضامین اخلاقی، عاطفی و اجتماعی آورده شود، می‌تواند ذهن فراگیران را به چالش بکشانند تا آنها به جستجوی راه حل‌ها اقدام کنند و راه حل‌هایی را که خود ارائه نموده‌اند، در ذهن ماندگار سازند.
۲. پرسشهای متن کتاب هدیه‌های آسمانی همان طور که از نتایج استنباط می‌شود، به نحو شایسته‌ای موجب درگیری دانش آموز با محتوای کتاب شده است. اگر سؤاها و محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی با علوم دیگر مرتبط باشد، می‌توان خط مشی نظام اسلامی را که همانا تولید علم بر اساس اخلاق و دین است، محقق ساخت. برای مثال، شب و روز که یکی از شگفتیهای عالم خلقت است را می‌توان به مسائل درس علوم تجربی ارتباط داد تا دانش آموز از این طریق به قدرت خداوند پی ببرد.
۳. تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی موجب درگیری دانش آموز با این کتاب نشده و بیشتر در توضیح متن آمده است. هر چند گرافیک تصاویر بسیار جذاب است، اما ذهن فراگیر را به چالش نمی‌کشانند و در نتیجه، دانش آموز صرفاً محو تماشای تصاویر می‌شود. اگر تصاویر این کتاب روش فراهم کردن فعالیت و عملی را به دانش آموزان القا کند، تصاویر فعال تر خواهد بود؛ مثلاً، شب و روز را با تصویر کره یا توپ، یک قطعه چوب صاف و یک حلقه و یک لامپ نشان داد. دانش آموز می‌تواند با این وسایل نحوه روز و شب شدن را درک کند.
۴. پیشنهاد دیگر کتاب کار به عنوان کتابی جدا از هدیه‌های آسمانی تألیف نشود، بلکه هر دو کتاب در هم ادغام شوند، تا هم دانش آموز این دو را از هم جدا نداند و هم تصور نکند که کتاب کار فقط برای نقاشی کشیدن است و کتاب هدیه‌های آسمانی برای مطالعه کردن.

منابع

- ابراهیمی، محمدرضا. (۱۳۷۹). *بررسی و تحلیل محتوای کتاب علوم سال سوم ابتدایی*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد خوراسگان.
- آقازاده، محرم. (۱۳۸۵). *نگاهی به نقش زبان در تعلیمات دینی، فصلنامه تربیت اسلامی*، سال اول، شماره ۲، ۷-۲۰.
- ایمانی و مظفر. (۱۳۸۳). *تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار در مقایسه با تعلیمات دینی پایه دوم ابتدایی. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*. سال سوم، شماره ۱، ۱۳۲-۱۱۵.
- ستایش، حسن. (۱۳۸۵). *ساختار محتوای کتاب درسی دانشگاهی با رویکرد کاوش-محور، در کتاب درسی دانشگاهی: ساختار و ویژگی‌ها (جلد اول)*، اولین همایش بین‌المللی «کتاب درسی دانشگاهی»، انتشارات سمت، ۳۷۰-۳۸۹.
- شعاری نژاد، علی اکبر. (۱۳۶۴). *روانشناسی رشد*. تهران: انتشارات رشد.
- قمصری، علیرضا. (۱۳۸۰). *تربیت اسلامی ویژه و آسیب شناسی تربیت دینی: راهنمای برنامه درسی تعلیمات دینی دوره دبیرستان*. مرکز مطالعات تربیت اسلامی. نشر تربیت اسلامی.
- کاکاوندی، مهوش. (۱۳۷۹). *ارزشیابی محتوای کتاب‌های درسی علوم اول تا پنجم ابتدایی (جدیدالتالیف) بر اساس روش ویلیام رومی*. پایان نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- مرعشی، منصور. (۱۳۷۶). *تحلیل محتوایی کتاب‌های دوره ابتدایی بر اساس تحلیل محتوایی ویلیام رومی*. تهران: دانشگاه تربیت معلم.
- موسی پور، احمد. (۱۳۶۹). *تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تعلیمات دینی دوره ابتدایی*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم.
- ناجی، جمیله سادات. (۱۳۸۱). *بررسی و تحلیل محتوای کتاب تعلیمات دینی سال سوم ابتدایی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد خوراسگان.

همتی، احمدعلی. (۱۳۸۱). "تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی اول، دوم و سوم دوره راهنمایی بر اساس الگوی مریل"، طرح پژوهشی، استان فارس.

یارمحمدیان، محمدحسین. (۱۳۷۷). اصول برنامه ریزی درسی، تهران: انتشارات یادواره کتاب.

Bierman, P. (2006). **Reconstructing the textbook**. Available online: <http://serc.carleton.edu/files/textbook>.

Greco, J. (2000). **Putting skeptics in their place: The nature of skeptical arguments and their role in philosophical inquiry**, Cambridge Studies in Philosophy: Cambridge University Press.

Hammond, J., Hay, D., Moxon, J., Netto, B. & Raban, K. (1995). **New methods in religion teaching**, Harlow: Oliver.

Romey, W. (1968). **Inquiry techniques for teaching science**, London: Prentice Hall.

Wright, A., & Brandon, A. (2000). **Learning to teach religion education**, New York: Routledge & Falmer.